

УКРАЇНА МАЄ СВІЙ ІСТОРИЧНИЙ АТЛАС

Збагачення світової україністики. Незалежність, здобута Україною, розкрила її громадянам гірку істину. У ній, як в озерному плесі знелісені гори, відобразилось громадянство політичних, економічних, правових незрілостей, пороків і невизначеностей та корупції в українському суспільстві. Оголена істина приголомшила: раніше недосяжна через закритість архівів, свідомо спотворена, навіть життєво небезпечна, – тепер вона стала доступною для небайдужого пізнання і фахового дослідження. Замість ідеологізованого дезорієнтування та більшовицького конформування українців у них з'явилася можливість об'єктивного пізнання національних реалій і свідомого самовизначень.

Немислимим раніше системним зібранням найновішої, найширше поданої об'єктивної історичної інформації став задуманий і створений Юрієм Лозою **"Історичний атлас України"***. Випустивши у світ цей твір, видавництво "Мапа" збагатило Україну і світове українство могутнім державницьким картографічним виданням синтезного історичного змісту. Це перший том капітального картографічного узагальнення великого формату із підзаголовком – *"Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава)"*.

Атлас складають дві великі частини щедро документованих ілюстраціями оригінальних текстів, схем-таблиць і мап: "Залюднення українських земель у найдавніші часи" (24 тематичних тексти, 220 великих і малих мап і 30 хронологічних таблиць) та "Від перших слов'янських спільнот до ранньоукраїнської держави" (63 тематичних тексти, близько 300-от різних мап та планів міст і понад 80 хронологічних та генеалогічних таблиць).

Історичний атлас України (ІАУ) – праця колективна, але вона має дуже виразного своїм внеском головного автора-упорядника і відповідального редактора. Це відомий україніст, картограф і дослідник історії України Юрій Лоза. За його ж формулюванням, центральним місцем розробленої ним концепції (системи ідей) атласу є *"відображення усього комплексу подій та явищ історії українського етносу у тих просторових межах, у яких він (етнос) перебував у відповідний історичний період. Це значить, що на мапах атласу, які відображують певний історичний проміжок, картографуванню підлягає та територія, яку український етнос заселяв у відповідний хронологічний період, без свідомого обмеження картографованої території сучасними політичними кордонами"* [ІАУ, с. 5].

Як зазначив сам Юрій Лоза, видання цього атласу покликане *"відігравати роль культурного послання України за рубежем, утверджувати правдиву історію України та протидіяти різного роду фальсифікаціям. Цей атлас – погляд на історію"*

*Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава); кер. проекту й авт.-упор. Юрій Лоза. – К.: Мапа, 2010. – 300 с.

України очима українських картографів та істориків, а не очима наших сусідів, через яких увесь світ ще досі сприймає Україну та її історію часто в не-об'єктивному світлі" [Там само]. З виданням цього атласу Україна та українці стали на один рівень із країнами і народами, які вже мають свої історичні атласи чи розділи історії у комплексних атласах. Це США, Канада, Велика Британія, Франція, Італія, Іспанія, Бельгія, Нідерланди, Польща, Угорщина, Болгарія, інші країни; це етноси ірландців, євреїв тощо.

Багатий комплексний зміст, високий науковий рівень та вичерпна інформативність історичних атласів країн чи окремих народів настільки вивисають ці видання, що вони за своєю фундаментальністю і значенням прирівнюються до національних атласів.

Науково-довідковий зміст Історичного атласу України енциклопедично глибокий і докладний. Він містить різнобічні характеристики витоків українського етносу в його історичному розвитку, це наочне відображення політичної і навіть етнотомної історії нашого народу, його прадавньої демографії, історії його релігії, культури й господарства. Ця колективна праця без перебільшення має національне значення і засвідчує високий престиж інтелектуальних здобутків нашої держави, її фахівців-істориків, вчених різноманітних гуманітарних напрямів і висококласних картографів.

Новий атлас повно й усебічно узагальнює і розкриває досягнення національної історичної науки і, таким чином, відображує сучасний рівень історичних знань про Україну та український народ. Цим визначається вся неоціненна значущість здійсненого видання, уся заслуга його авторів-науковців, а найбільше – внесок і заслуга автора-упорядника й відповідального редактора Юрія Лози.

Історіографія України до атласу Юрія Лози і з ним. До опублікування рецензованого твору Україна не мала свого великого науково-довідкового історичного атласу, хоча спроби створити такий атлас все-таки були. У прес-релізі нового атласу зазначено таке: іще в 1937 р. у Львові Наукове товариство імені Шевченка видало "Атлас України й сумежних країв". Видання було здійснене під загальною редакцією українського географа-енциклопедиста Володимира Кубійовича. Той атлас є синтезним фундаментальним твором комплексного географічного змісту. Частина його мап висвітлювала історію України.

На презентації нового атласу у Львові Ю. Лоза наголосив, що першим чисто історичним атласом мав стати "Історичний атлас України" Івана Крип'якевича та Федора Шевченка. Зусиллями цих дослідників та їхніх колег у середині 1960-х років було розроблено та опубліковано проект такого атласу. Але той проект не було реалізовано через невідповідність концепції задуманого твору панівній тоді комуністичній ідеології. Тому перші історичні

атласи України побачили світ за її кордонами. *"Один із них, україномовний, був укладений у 1980 р. І. Теслею та Е. Тотьком за редакцією Л. Винара і нараховував 43 мапи. Другий атлас, із 24-ма мапами у ньому, було видано П.-Р. Магочієм у 1987 р. англійською мовою. Обидва атласи можна цілком віднести до досягнень української історичної картографії, хоча варто зазначити, що можливості картографів на еміграції, особливо щодо використання необхідної джерельної бази для укладання атласів, були набагато обмеженішими, ніж ті, що їх мали картографи та історики тут, в Україні"* [Ю. Лоза, прес-реліз]. Закордонні атласи мали невеликий обсяг, але відзначались позитивною роллю – як перші цільові спроби картографічних відображень головних подій історії українського народу.

Переймаючи ту історіографічну спадщину, Історичний атлас України Юрія Лози *"планувався як фундаментальний картографічний твір, вихід у світ якого зміг би розв'язати... такі найголовніші завдання: як комплексне історичне видання познайомив би (у загальних рисах) з реальним станом досліджень з історії України; спонукав би до нових пошуків по заповненню тих "білих плям" української історії, що їх виявив цей атлас; міг би бути використаним у навчальному процесі та у виховній роботі"* [Прес-реліз до презентації атласу].

Змістові спрямування і складові Історичного атласу України. Новітньо обґрунтовану історичну картину найдавніших періодів суспільної історії та часів ранньоукраїнської державності на теренах теперішньої України в атласі розкрито через широкий спектр наукових знань. Їх представлено у взаємодоповнюючих поєднаннях текстових, картографічних, хронологічних і генеалогічних табличних подань та узагальнень.

Перша частина атласу – "Залюднення українських земель у найдавніші часи" – має 15 розділів. Це "Розвиток природного середовища", "Первісне заселення України найдавнішими людьми", "Мисливські доби пізнього палеоліту", "Суспільства лісових мисливців доби мезоліту", "Найдавніші землеробсько-скотарські племена доби неоліту", "Індоевропейські, трипільські та інші землеробсько-скотарські племена доби міді", "Господарство стародавніх суспільств від неоліту до епохи бронзи", "Походження індоевропейців", "Племена доби бронзи", "Генега іранських племен та шляхи їхніх міграцій", "Кіммерійці, праслов'яни та інші племена початку ранньозалізної доби", "Велика Скитія", "Пізні скити", "Сармати, давні слов'яни (ранні венеди) та їхні сусіди на зламі двох ер", "Античні держави Північного Надчорномор'я".

Друга частина атласу – "Від перших слов'янських спільнот до ранньоукраїнської держави" – має 10 розділів. Їхні назви такі: "Походження слов'ян", "Початки Київської держави", "Русь: становлення держави та її соціально-політичний розвиток", "Галицько-Волинська держава: продовження політичних традицій Києва", "Ростово-Суздальщина: від далекої київської периферії до незалежного князіння", "Господарський

розвиток Русі", "Культурне життя Русі", "Столиці", "Русь і кочівники Великого Степу", "Таврика у пізньоримську добу та Середньовіччя".

Практично всі історичні реалії, представлені в атласі, змістово згруповані відповідно до загальної концепції твору. Вони виокремлені й картографовані як зрізи певних історичних подій. Їх подано на тлі природничо-географічної інформації, зокрема палеогеографічної та історико-ландшафтознавчої. Така інформація представлена в численних картографічних відображеннях чіткої послідовності найістотніших етапних змін природи, які були визначальними для різних історичних періодів. А динамічність змін природи в межах українських теренів була істотною і в часи становлення людності, і за доби розвитку ранньої вітчизняної державності.

Енциклопедія історії України, досконалий твір атласного картографування. Різноманітні взаємодоповнюючі відомості, наведені в атласі, – наочні й доступні для сприйняття, вичерпно інформативні та ємні. У своєму інформуванні вони виразно прості, лаконічні й переконливі, як це притаманно картографічним творам. Реалізація ще й комплексних виражальних можливостей інформування, властивих атласному картографуванню, дає можливість читачам легко сприймати все складне поєднання відображених історичних подій і явищ у їхніх просторових проявах і співвіднесеннях.

Змістовність, повнота і докладність об'єктних охоплень Історичного атласу України – енциклопедична. Це різноманітні знання історичних наук, антропології, суспільствознавства, культурології, мовознавства, мистецтвознавства. Крім того, в атласі використані узгоджені та пов'язані між собою результати найновіших досліджень передових вітчизняних учених-природничників: геологів, геоморфологів, палеогеографів, ландшафтознавців. До того ж, наведені геоморфологічні та історико-ландшафтознавчі знання ретельно верифіковані, вони узгоджені з фактами й висновками вітчизняних і зарубіжних археологів. Для такого солідного видання це важливо підкреслити.

Різноманітну своїм змістом, багату кількісно і якісно фактологічну документованість атласу особливо виразно подано в інформативних кольорових ілюстраціях. Їх формують десятки фотознімків – пейзажних, зроблених у межах широко знаних українських теренів, з відображенням характерних та історичних ландшафтів і архітектурних пам'яток минулого – найдавнішого, античного, ранньослов'янського, давньоукраїнського. Багатим у своїй повноті й переконливим є відеоряд фотозображень артефактів усіх тих часів, культових і мистецьких творів. Заслужують особливого відзначення численні кольорові малюнки-реконструкції, що так збагачують текстові сторінки атласу. Із тих ілюстрацій найвиразнішими є фахово відтворені авторські реконструкції побутово-мистецьких реалій та одягу простого люду, воїнів, знаті, різних племен і народів давньої минувшини наших земель.

Історичні події плідно результативні не самі собою, а завдяки дійовим особам історії. Пройнявшись таким усвідомленням, Юрій Лоза переніс стрижневе навантаження наочного відображення спадкоємності й тягlosti подій минулого на династичні й генеалогічні таблиці видатних персоналії української історії. Поєднання таких повних черговостей правлячих осіб – князів і духовних очільників, митрополитів і єпископів – це державницьке історичне узагальнення, яке вперше в атласі проілюстрував Ю. Лоза. Воістину, як він висловився сам, без усіх тих помітних і видатних особистостей вітчизняна історія була би порожньою.

"Історичний атлас України" є фундаментальним історичним твором, академічним та енциклопедично довідковим одночасно. Він виконує відразу дві функції: **фахового синтезу історичних знань із новітньої об'єктивної україністики та успішного їх популяризування**. Читач атласу, використавши багатство зібраних і відображених знань, поданих картографічно, графологічно, таблично, текстово, може самостійно скласти своє власне уявлення та зробити зіставлення наведених даних і дійти своїх власних висновків з інформації, відтвореної в атласі. Так може бути реалізована і третя, **дослідницька**, функція атласу.

У прес-релізі, підготовленому до презентації атласу, Ю. Лоза зазначив: *"характерною ознакою нашої концепції є і те, що кожна історична тема, яка подається в атласі, є поєднанням мап, як синтезних, так і аналітичних, що, доповнюючи одна одну, у повній мірі характеризують усі сфери українського буття – культуру, освіту, релігію, демографічні зміни, економіку, територіальну організацію тощо*.

Ще одна особливість концепції – події української історії подаються у тісному взаємозв'язку з подіями європейської та світової історії, що цілком відповідає об'єктивним реаліям. Україна була і є частиною Європи, а українське суспільство розвивалося за тими ж законами, що і решта світу".

Лише окремі країни світу мають фундаментальні атласи своєї історії, і поміж них відтепер – Україна.

Перші публічні представлення Історичного атласу України. Найперша така публічна акція – представлення щойно виданого атласу, відбулось у Парижі на 25-й Міжнародній картографічній конференції у липні 2011 року. Представлення було неофіційним, фактично поза програмою конференції. Проте цей атлас України картографічне співтовариство і помітило, і відзначило. Так, директор Інституту географії НАНУ, академік НАНУ Л. Г. Руденко, учасник паризької конференції, привітав Юрія Лозу і заодно все українство з видатною подією: з появою в Україні її першого фундаментального історичного атласу. Видання такого змісту для держави – це знакова науково-картографічна подія.

Офіційна презентація атласу відбулася у Львові в приміщенні Наукової бібліотеки імені В. Стефаника 16 вересня 2011 р. в рамках Міжнародного

форуму книговидавців. Представляв атлас його головний автор і редактор Ю. Лоза. Крім працівників бібліотеки, у презентації взяли участь львівські співавтори Ю. Лози: доктор історичних наук, професор Л. Войтович, кандидат архітектури, доцент В. Петрик і кандидат архітектури, доцент Ю. Луконський. Присутні були фахівці з України та Польщі, зокрема науковці-історики та географи Львівського національного університету імені Івана Франка, працівники Інституту української археології, Ужгородського університету, Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

У своєму виступі на презентації Юрій Лоза розповів, як іще з радянських часів він виношував задум створити таку працю. До реальної роботи довелося йти крізь власні сумніви і сторонні завади, долаючи об'єктивні ідеологічні й суб'єктивні, чийсь особистісні перепони. Із величезною вдячністю і пієтетом він згадав видатних українських істориків Я. Дашкевича і Я. Ісаєвича, авторитетних достойників, відгуку яких на свій задум потребував і боявся. Але вчені схвалили намір Юрія Лози, і те схвалення стало для нього вирішальною підтримкою.

11 років тривала робота над першим томом. Були тимчасові труднощі, але попри те все умови для праці складались якнайкраще. З теплом і вдячністю відзначив Юрій Лоза, що колектив видавництва "Мапа" забезпечував головному автору і редактору майбутнього атласу всю необхідну допомогу й підтримку. Більше того, керівник видавництва Борис Тисленко надав творцеві атласу не тільки дослідницьку свободу, а навіть право на помилку. Таке великодушне довір'я і підтримувало, і зобов'язувало, і насажувало до праці, незважаючи на тимчасові невдачі, які були неминучими, адже тривала пошукова першопрохідницька робота.

Обсяги роботи були дуже великі, і тривала вона виснажливо довго. Але в усіх творчих напруженнях Юрія Лозу підтримували близькі йому люди, київські та львівські друзі, а особливо – родина.

Радість виходу в світ першого тому атласу змогли розділити з ним не всі. Цей твір присвячений пам'яті дружини – найдорожчої людини й першого помічника.

Науковці, присутні на презентації у Львові, відзначили багатство змісту і фундаментальність Історичного атласу України, прекрасне оформлення і якісне поліграфічне виконання цього видання. І, обов'язково, – таку очевидну і незбагненну за втіленням, визначальну роль Ю. Лози у створенні атласу, унікальної, оригінальної наукової праці. Збагнути до кінця всю повноту і правоту таких усвідомлень щодо цієї праці та її творця можна буде тільки згодом. Це має бути відрядне усвідомлення.

Подвижництво Юрія Лози та авторського колективу атласу. Юрій Лоза, не маючи ніяких відзнак чи регалій ученого, ніколи не марнував своїх зусиль на їх здобуття. Але все своє свідоме життя він безперервно і продуктивно працював над поглибленням і збагаченням власних знань. Він і авторів атласу добирав, орієнтуючись тільки на їхні

дослідницькі опанування і знаннєві здобутки. В цьому йому завжди допомагала власна ерудиція історика-україніста, творчий хист і конструктивна евристичність його особистих картографічних опрацювань усіх подій і фактів історичного минулого. Усе, що отримувало відображення в атласі, мало бути опрацьоване і ним, по-своєму: науково-історично, в конкретному регіональному часі та просторі, в особливому картографічному поданні. Тому він є або єдиним автором більшості карт, поданих в атласі, або творчим співавтором усіх інших авторів – природознавців, істориків, культурологів, суспільствознавців, мовознавців, мистецтвознавців, релігієзнавців, економістів – практично всіх, хто працював на атлас.

Кожне подання кожного окремого автора, перш ніж лягти в змістове полотно атласу, мало бути історично й картографічно переосмислене Юрієм Лозою. Як редактор він взаємоузгоджував усі картографовані факти в їхніх просторових і часових координатах, у єдності й наступності контекстів реалізації всіх історичних фактів, подій чи явищ. Цим і треба міряти обсяги і значення реально здійсненого внеску Юрія Лози. Спочатку це стосувалося ідейно-концептуального забезпечення усього складного твору: від задуму до посторінкового його змістового плану-проспекту. Пізніше це не оминало жодного штриха змістового наповнення атласу, жодної його великої і малої карти чи плану історичного міста, жодної текстової, табличної чи ілюстративної складової: усе це належало осмислити й відобразити Юрію Лозі.

У підсумку, навіть для першого тому це все означає, без перебільшення, майже самозречений його життєвий подвиг. Безперервне 11-річне творче напруження, постійна розумова робота з численними літературними й картографічними джерелами, безпосереднє спілкування з авторами, переосмислення і картографічне "перевтілення" їхніх дослідницьких подань, результуюча картоукладальницька робота перед монітором комп'ютера, цілісне співвідносне редагування сусідніх карт, тематичних їх блоків, усього атласу в цілому. І так щодо всіх 300-от сторінок, насичених цільовою інформацією із численних книг, сувоїв, фоліантів, мегабайтів інформації – відібраної, переосмисленої, використаної, згорнуто (стисло) відображеної у картах, таблицях, логічних схемах, у текстах та ілюстраціях.

Критичні зауваження та загальні підсумки. Автору рецензії непросто виконати елементарну вимогу – бути об'єктивно і конструктивно критичним. Усвідомлення неосяжності усього здійсненого Юрієм Лозою відбиває бажання переходити до

якихось дріб'язковостей. А щоб мати сміливість висловити якісь істотні зауваження чи претензії, очевидно, треба спочатку мати творчі наснаження і скарби наукових знань, співвідносні тим, які подвигли Юрія Лозу на створення **його** Історичного атласу України. Більше того, якщо критичні зауваження серйозні, то, мабуть, тих наснажень і знань мало б вистачити на перевершення творчого здобутку Лози: не подобається, то зроби краще.

Але створити навіть щось подібне дуже просто, для цього потрібна могутня творча особистість історика і картографа в одній особі, з інтелектом і знаннями енциклопедиста. Перевершити ж створене Юрієм Лозою у найближчі кілька десятиліть – навряд чи реально. Справедливим буде пристойно віддати належне вже створеному.

Відаючи належне грандіозності загального змістового та конкретного інформаційного наповнення атласу, рецензент зауважує тут лише малозначущі, дрібні недоліки видання. Ті зауваги стосуються переважно літературного і технічного редагування:

- "висячі" прийменники у кінці перших рядків довгих заголовків;
- уживання в текстах невиразних словосполучень із маловажним для наукового викладу словом "*характер*" (щодо певної сутнісної властивості чогось об'єктного);
- надто дрібний шрифт у підписах до ілюстрацій внизу сторінок атласу.

А загалом це твір унікальний, єдиний в Україні, своєю авторською картографічною оригінальністю неповторний у світі. Наголосимо: навіть наближених аналогів цього складного твору – Історичного атласу України – досі україністика не мала. Єдиним, дуже узагальненим і конспективним наближенням до нього, можливо, є розділ "Історія" в Національному атласі України.

"Історичний атлас України" Юрія Лози – це видатний українознавчий твір державницького змісту. Його чекає велике публічне життя у сфері знань з історії України та українознавства, серед престижних видань нашої держави. Очевидно, надалі атлас усе більше перебуватиме в центрі уваги науковців-істориків, привертатиме увагу фахівців найрізноманітніших спрямувань, широких кіл громадськості України і діаспори.

Це тільки перший том задуманої праці; а всю масштабність проекту можна буде збагнути з повним втіленням у реальність мети Юрія Лози. Але і за вже здійснене видання його основний автор і редактор, на думку рецензента, заслуговує найвищого наукового визнання і відзнаки – на рівні Державної премії України в галузі науки і техніки.

© В. М. Пащенко